

БЛЯ ВИТОКІВ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЕТИМОЛОГІЇ

У статті розглянуто роль ідей видатного вченого-славіста П. О. Лавровського в становленні східнослов'янської компаративістики. Еволюцію профілів у славистиці зумовили його постулати про необхідність відокремлення діалектології від етнографії та фольклористики, окремого формування української, російської та білоруської діалектології, картографування й етимології. Особливо цінними виявилися докази, що коректність етимологічних рішень є тісно пов'язаною з діалектними та позамовними даними, а також з матеріалами мов різного ступеня спорідненості. Реконструкція семантики окремих слів, вважав П. О. Лавровський, має відбуватися в контексті відтворення цілих груп семантично пов'язаних слів. В результаті дослідження з'ясовано, що його дослідницькі думки і напрями визначили ідеологію й методологію подальшого діалектологічного, лінгвогеографічного й етимологічного вивчення мов в ареалі Східної Славії.

Ключові слова: *етимологія, діалектологія, славістика, праслов'янський діалектизм, реконструкція прамови.*

Nechytailo I. M. At the sources of East Slavic etymology. *The role of the ideas of the outstanding Slavic scholar P. A. Lavrovsky in the formation of East Slavic comparative-historical linguistics is considered in the article. The topicality of this research is determined by the need to understand the historical changes in views on the ethnogenesis, language and culture of the Slavs, formed over the centuries, from new, more objective, positions. The aim of the research is to determine the main provisions of the teachings of P. A. Lavrovsky and how they influenced his contemporary scientific priorities in comparative and historical Slavic studies. The evolution of profiles in Slavic studies was determined by his postulates about the need to separate dialectology from ethnography and folklore, the separate formation of*

Ukrainian, Russian and Belarusian dialectology, mapping and etymology. Particularly valuable was the evidence that the correctness of etymological decisions is closely related to dialectal and extralinguistic data, as well as to the materials of languages of different degrees of affinity. Reconstruction of the semantics of individual words, according to P. A. Lavrovsky, should take place in the context of reconstruction of whole groups of semantically related words.

As a result of the research it was found that his research thoughts and directions determined the ideology and methodology of further dialectological, linguogeographical and etymological study of languages in the area of Eastern Slavia.

Comparative-historical and dialectological activity of P. A. Lavrovsky affected the further stages of development of Slavic studies: the appearance of dialectological maps, publications of numerous dictionaries of Russian, Ukrainian and Belarusian dialects, the formation of Proto-Slavic dialectological lexicography, the doctrine of Proto-Slavic dialectism and the long-term project of reconstruction of the proto-language.

Key words: *etymology, dialectology, Slavic studies, Proto-Slavic dialectism, reconstruction of the proto-language.*

Вступ

Визначні досягнення східнослов'янської діалектології й етимології, що на початку ХХ ст. завершилися ідеєю лінгвогеографічного вивчення слов'янських мов у синхронії та діахронії й знаходженням праформ їхнього лексичного складу, здійснювалися одночасно з розвитком світової порівняльно-історичної мовознавчої думки і мають довгу передісторію. У наші дні відчувається необхідність осмислення історичних змін у поглядах на етногенез, мову і культуру слов'ян, що формувалися протягом століть, і того, які чинники відіграли роль у народженні провідних ідей лінгвістичної україністики, русистики й білорусистики. Високий рівень розвитку сучасної слов'янської етимології й лінгвогеографії дозволяє поглянути на ці проблеми з

нових, більш об'єктивних, позицій, і в цьому полягає **актуальність** нашого дослідження. Статтю присвячено ролі видатного філолога-славіста ХІХ ст. Петра Олексійовича Лавровського, 135 років зо дня смерті якого нещодавно виповнилося, в становленні східнослов'янської компаративістики. Творчій спадщині цього визначного славіста присвячувалися праці багатьох українських лінгвістів: Г. П. Півторака, В. Ю. Франчук, Т. В. Радзієвської, Т. В. Зарубенко, А. В. Гончаренко та ін.

Мета нашого дослідження – визначити основні положення вчення П. О. Лавровського і те, яким чином вони вплинули на сучасні йому наукові пріоритети в порівняльно-історичній славистиці.

Об'єктом дослідження обрано запропоновані П. О. Лавровським дослідницькі думки і напрями, які визначили ідеологію й методологію діалектологічного, лінгвогеографічного і, згодом, етимологічного вивчення мов в ареалі Східної Славії з середини ХІХ ст.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети вжито **методи** історіографічного аналізу. Це передусім *типологічний метод*, який дозволить опанувати ідеї вченого за принципом від одиничного до особливого, а по тому – до загального та всезагального, адже допоможе розпізнанню індивідуального через приналежність до спільного, побачити загальну закономірність у розрізних проявах одиничних фактів. *Історико-системний метод* передбачає комплексний підхід до наукових парадигм, що формувалися від середини ХІХ ст. Виявлення сутності досліджуваного мовного матеріалу здійснюватиметься за допомогою *порівняльно-історичного методу*, коли виникне необхідність зіставлення генетично споріднених об'єктів та явищ.

Виклад основного матеріалу

Безсумнівно, Петро Лавровський, професор Харківського та перший ректор Варшавського університетів, член-кореспондент Петербурзької академії наук, перебував під впливом провідних мовознавчих ідей як Росії, так і

європейського зарубіжжя. Особливу його увагу привертала порівняльні аспекти діалектологічних студій, з якими він міг ознайомитися того часу. До них належить, наприклад, відомий у Росії щоденник подорожі російською Північчю в 1791 р. випускника Лейпцизького університету П. І. Челищева, в якому дослідник виявив інтерес до місцевих слів і виразів, що побутують на півночі країни. Тут доречно нагадати й дисертацію «О следах славянского языка у писателей греческих и латинских», захищену ще 1772 р. студентом Геттінгенського університету Д. Ю. Семеновим (Руднєвим), учнем Х. Г. Гейне та А. Л. Шльоцера. У 1804 р. студент цього ж вишу А. С. Кайсаров видав німецькою мовою твір «Досвід вивчення слов'янської міфології» – словник слов'янських божеств з покажчиками джерел і місць уживання відповідних назв, у якому автор широко використовував східно- й західнослов'янські джерела, включаючи слов'янські релікти на німецьких землях [Андреев, 2009: 223].

В середині ХІХ ст. питання про значення діалектних даних та міжмовних збігів для з'ясування походження мовних одиниць одним із перших у вітчизняній славістиці ставить П. О. Лавровський виходом у світ праць «О языке северных русских летописей» (1852), «Замечания об особенностях словообразования и значения слов в древнем русском языке» (1853), «Записка о втором издании первой части Исторической грамматики Ф. И. Буслаева» (1865), «Коренное значение в названиях родства у славян» (1867) .

Завдяки вивченню П. О. Лавровським мов в історико-генетичному плані думка про можливість і необхідність використати при поясненні структури спільноруських слів дані російських народних говорів прозвучала в його працях найвиразніше. Він стверджував, що «... давня мова була ще далекою від того забуття простих слів, яке встановилося в сучасній мові. Багато з існуючих імен нами вживаються в складному вигляді, тоді як прості давно вийшли з пам'яті народної <...>. Можливо, багато з цих і подібних іменників живуть і досі в різноманітних народних говірках» (Шелепова, 2012: 1).

Вчений все більше переконувався, що вивчення діалектів має становити опору для з'ясування походження словникового складу всіх слов'янських мов. Про це свідчить його стаття «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (1859). Після подорожі слов'янськими землями 1859–1861 років Лавровський надрукував «Этнографический очерк кошубов» («Филологические записки» 1866); «Коренное значение в названиях родства у славян» (1867). Результатом зусиль його, а також В. І. Даля, М. О. Максимовича, О. О. Потебні, І. І. Срезневського та ін. стала помітна зміна досвідів і позицій у діалектології, тобто еволюція її профілів: відокремлення діалектологічних досліджень від етнографії, становлення історичної діалектології, а також описової діалектології та картографування. Крім зародження діалектології в надрах етнографії й фольклористики, визначним науковим явищем стало формування східнослов'янського крила діалектології і такого суттєвого аспекту славістики, як етимологія. У першій третині ХІХ ст. ще не всі фахівці усвідомлювали, що коректність етимологічних рішень може бути підтвердженою діалектними та позамовними даними, а також матеріалами інших мовних груп. Добре відомо, що в середині ХІХ ст. І. І. Срезневський, якого справедливо вважають учителем П. О. Лавровського, мав знайомство з А. Ф. Поттом – видатним німецьким індоєвропеїстом, засновником етимології. Тому можна стверджувати, що ідеї «звільненого» вивчення мов, вихід мовознавства на міжмовний рівень було сприйнято школою І. І. Срезневського ще й завдяки контактам з представниками німецької лінгвістичної школи.

Спостереження П. О. Лавровського над роллю діалектного матеріалу у встановленні найдавнішої структури слів сучасних мов є надзвичайно цінними і зберігають своє значення до цього часу. Однак проблема взаємозв'язку історичного і діалектного стану за часів цього вченого не могла бути поставленою з усією серйозністю і вирішеною в усій повноті. Цьому перешкоджав ряд добре відомих обставин: недостатній діалектологічний

матеріал, недосконалість методики його інтерпретації; відсутність етимологічних досліджень, що як повноцінні наукові напрямки визначилися лише в другій половині ХХ ст. До того ж питання реконструкцій, послідовного історичного аналізу та етимологічних розвідок (тобто питання, у вирішенні яких могли бути використані дані діалектів і діалектного словотвору) перед істориками мови в ХІХ – початку ХХ ст. по-справжньому ще не стояли, адже тоді (і аж до середини ХХ ст.) в індоєвропейському, і зокрема слов'янському, мовознавстві значного поширення набула так звана «кореневовідсильна» етимологія, яка ґрунтується на фонетичних відповідностях в корені і на більш-менш правдоподібно встановлених семантичних зв'язках між зіставляваними словами. Щоправда, словотворча сторона етимології при цьому також бралася до уваги, але їй зазвичай відводилася лише другорядна, підпорядкована роль в етимологічних дослідженнях цього типу [Откупщиков, 2001: 6–7].

У галузі реконструкції семантики слів П. О. Лавровський помітив, що відтворення кореневого значення окремого слова збіднює порівняльно-історичну славістику, адже без реконструкції цілих груп семантично пов'язаних слів (що засвідчило, наприклад, здійснене ним ґрунтовне систематичне вивчення слов'янських термінів спорідненості, ремісництва, ботаніки) можливість відтворення цілісної картини праслов'янського мовного світу є сумнівною. Саме йому належить вимога розкриття історії значень слів сукупно зі встановленням її зв'язку з історією народу.

Подвижницька порівняльно-історична та діалектологічна діяльність П. О. Лавровського позначилася на подальших етапах розвитку слов'янознавства. Поступове відокремлення власне діалектологічних праць від загальномовних мало наслідком об'єднання «розпорошених» досліджень говорів в одну дисципліну. У цьому напрямку працювали й такі відомі лінгвісти, як І. І. Срезневський, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов, Є. Ф. Карський та ін. Цей етап відзначився публікаціями численних словників російських, українських та білоруських говорів (К. П. Михальчук,

Д. М. Ушаков, М. М. Дурново, В. О. Богородицький та ін.) – своєрідних «словників-колекцій» (Макаров 2015). Останніми працями П. О. Лавровського стали «Сербско-русский словарь» (1870), «Черногория и Черногорцы» (1871) та «Русско-сербский словарь» (1880).

Логічним продовженням опрацьованих П. О. Лавровським напрямів досліджень стала поява діалектологічних карт. Тут доречно нагадати карти М. І. Аляб'єва, М. М. Дурново, М. М. Соколова, Д. М. Ушакова; К. П. Михальчука, П. П. Чубинського та ін., в яких окреслюються межі української, російської, білоруської мов і їхніх діалектів.

У ХХ ст. основною вимогою до роботи над східнослов'янськими діалектами є звернення до атласу, або карти-реконструкції (Трубачев, 1963: 8) як найбільш актуальної мети розшуків даної наукової сфери, оскільки вони виконуються пліч-о-пліч із праслов'янською етимологічною лексикографією («Праслов'янським словником» польських учених та «Етимологічним словником слов'янських мов» – російських). Ідеться про Загальнослов'янський лінгвістичний атлас (ОЛА) – довгострокової проєкт (його витoki сягають початку минулого століття (Вендина, 2008: 6), мета якого – розв'язання питань слов'янської мовної єдності та її діалектного членування і утворення сучасних слов'янських мов. Крім цих питань, ОЛА дасть матеріал для з'ясування територій, первісно зайнятих слов'янами, їхніх міграцій і контактів. Без вивчення сучасного слов'янського діалектного континууму методами лінгвогеографії реконструкція прамови слов'ян вважається фахівцями неможливою (Вендина, 2008: 21).

Ідеї П. О. Лавровського про давню діалектну складність слов'янщини в лексиці та словотворенні, ідея автономності праслов'янського словникового складу окремих слов'янських мов і діалектів лягла в основу концепції врахування як широких, так і вузькорегіональних явищ у практиці роботи над слов'янськими етимологічними словниками, а також при реконструкції станів прамови слов'ян. На цих засадах визріло ще одне з нагальних завдань

етимології та лінгвістичної географії ХХ ст.: виявлення особливостей таких мовних зон слов'янства, що зберігають незмінними лексеми, які виникли за часів існування спільної прамови. Одним зі шляхів відтворення діалектної структури пізньопраслов'янської мови є реконструкція *праслов'янських діалектизмів* – наявних у периферійних діалектних зонах слов'янських мов рефлексів прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні й семантичні характеристики. Ф. П. Філіну належить розробка параметрів лексико-семантичних діалектизмів східнослов'янських мов та їхнє розмежування на діалектизми ранньої пори і пізнього давньоруського часу (Филин, 1963: 318–349). Корпус праслов'янських діалектизмів містить значний пласт лексики, семантика якої характеризується, зокрема, ускладненою семною структурою, зорієнтованою на віддзеркалення реальної та ірреальної дійсності з її процесуальними, суб'єктно-об'єктними, просторовими і часовими особливостями. Здійснюваний кафедрою російської мови Київського національного лінгвістичного університету аналіз цієї лексики, з позицій історико-етимологічної, типологічної та ареальної евристики, сприяє визначенню певних етапів еволюції діалектних комплексів у системі праслов'янської мови і участі цих діалектів у формуванні окремих слов'янських мов.

Тут доречно розглянути досить виразні приклади міжмовних корелятивів праслов'янського віку, що належать різним ареалам Славії.

Праслов. *kl'usъna, первинно прикметник, похідний із суфіксом *-ъna* від праслов. *kl'usa, *kl'usъ. У свою чергу вони виводяться, очевидно, від праслов. *klusati, *kljusati, *къlsati, а також *klišati, споріднених із литовськ. klūpti "спотикатися, падати" і латиськ. klupt "спіткнутися. перевернутися, впасти", kulšus "той, хто біжить рясю". У більш пізній час спостерігалися продовження – назви суб'єктів вказаної дії у старочеськ. kl'usna "кобила" (XVI ст.), чеськ. klisna, жін. р. "тс." і, можливо, серб. діал. *кљусина* "шкапа" (штокав.), хорв. kļusina "тс." (далматин.), словен. kljusína,

жін. р. "слабкий кінь" (доленськ.) (Трубачев (ред.), 1983: 61). Досить красномовні міждіалектні збіги у південному й західному слов'янських ареалах та споріднені дієслівні відповідники в балтійських мовах можуть дати цінний матеріал для доказу прото-слов'яно-балтійських мовних контактів та міграцій західних праслов'ян до південного Подунав'я.

Не менш показовим вважаємо праслов. *solpъ, що продовжується у чеськ. slap "водоспад", а також у топонімі 1292 р. Slapy, словен. slap "тс." (прекмур.), множ. slapovi "падіння води на млин", "хід (морських) хвиль", хорв. slapi (XVI ст.) "хвилі" (далмат., босн.), slâp "водоспад" (XVIII ст.), серб. слап "тс.", руськ.-церковнослов. слапъ "хвиля, водний вир; відлив морський або мілина". З ними є спорідненими російський гідронім р. Солна, р. Солоповка (перм., псков.), а також старонорвезьк. sarpr "водоспад", литовськ. salps, salpà "затока, затоплена земля" (Bezlaĳ, 1995: 255; Maček, 1968: 552). Виявлення рефлексів прамови у віддалених регіонах Славії та серед північногерманських і балтійських мов сприяє вивченню ареальних зв'язків слов'янських мов як невід'ємної частини більш загальної проблеми – слов'янського етногенезу, реконструкції праслов'янської мови в її загальних та діалектних рисах. На особливу увагу заслуговує локалізація міжмовних зв'язків на рівні ексклюзивної діалектної лексики з урахуванням усіх мікрозон слов'янського діалектного континууму. Якщо раніше на порядку денному перебувала проста каталогізація фактів, то нині на чолі проблем визнається встановлення об'єктивних корелятивів та відношень між ними з усвідомленням їхньої організації та взаємозв'язку. Лише так, на думку Т. І. Вендіної, можна підійти до типологічної інтерпретації вказаних явищ. Із розширенням дослідницької та фактографічної бази окреслюються можливості не лише ізоглосних операцій над праслов'янськими діалектизмами, але й уможлиблюється накладення ареальних рамок поширення мотивуючих та мотивованих локалізмів (Вендина, 2008: 31).

Висновки

Творчі зусилля П. О. Лавровського увінчалися в XIX ст. еволюцією поглядів у славистиці на діалектологію, її роль у порівняльно-історичному мовознавстві, створенням наукової бази й методики етимологічних досліджень східнослов'янських мов. Саме йому належить постулювання детермінованості етимологічних рішень діалектними, міжмовними, типологічними матеріалами, коректності в пошуках закономірних історичних перетворень слів у контексті цілісних лексико-семантичних систем.

Ідеї великого вченого відбилися на створенні в XX ст. загальнослов'янської етимології й прамовної лексикографії, можливості реконструкції прамови слов'ян. У цьому напрямку також намічено **перспективи** лінгвогеографічного опанування масиву прамовних ексклюзивів на карті Славії.

Говорячи про внесок кожного зі східнослов'янських діалектологів й етимологів у лінгвістичну науку, ми віддаємо належну повагу діяльності науковців минулого, показуємо дієвість їхніх наукових досягнень у сьогоденному порівняльно-історичному й ареальному мовознавстві. Однією з найбільш цінних серед них можна вважати спадщину П. О. Лавровського.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андреев, А. Ю.** (2009). *Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века*. Москва: Знак.
2. **Вендина, Т. И.** (2008). Из истории работы над Общеславянским лингвистическим атласом. К 50-летию проекта (1958–2008). В *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2006–2008*. Москва: РАН.
3. **Макаров, В. И.** (2015). *Формирование восточнославянской диалектологии как историко-лингвистической дисциплины во II половине XVIII – I половине XX вв.* Научная монография. Брянск: РИО БГУ.
4. **Откупщиков, Ю. В.** (2001). *Очерки по этимологии*. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та.
5. **Трубачев, О. Н.** (1963). *Этимологический словарь славянских языков (Праславянский лексический*

фонд). *Проспект. Пробные статьи* / сост. О. Н. Трубачев. Москва. 6. **Трубачев, О. Н.** (Ред.) (1983). *Этимологический словарь славянских языков: Праoslavянский лексический фонд*. Вып. 10. Москва: Наука, ИРЯ РАН. 7. **Филин, Ф. П.** (1963). О составлении диалектологических словарей славянских языков. В *Славянское языкознание. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963 г.)* / гл. ред. акад. В. В. Виноградов. Москва. 8. **Шелепова, Л. И.** (2012). Диалектное словообразование и этимология русского слова. *Известия Алтайского государственного университета*. Узято з <https://cyberleninka.ru/article/n/dialektnoe-slovoobrazovanie-i-etimologiya-russkogo-slova>. 9. **Bezljaj, F.** (1995). *Etimoloski slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. Kn. III. P–S. 10. **Machek, V.** (1968). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: ČSAV.

REFERENCES

1. **Andreev, A. Yu.** (2009). *Russkie studenty v nemeckix universitetax XVIII – pervoj poloviny XIX veka [Russian students in German universities in the 18th - first half of the 19th century]*. Moskva: Znak [in Russian]. 2. **Vendina, T. I.** (2008). Iz istorii raboty nad Obshheslavyanskim lingvisticheskim atlasom. K 50-letiyu proekta (1958–2008) [From the history of work on the Common Slavic Linguistic Atlas. For the 50th anniversary of the project (1958–2008)]. *Obshheslavyanskij lingvisticheskij atlas. Materialy i issledovaniya. 2006–2008*. Moskva: RAN [in Russian]. 3. **Makarov, V. I.** (2015). *Formirovanie vostochnoslavyanskoj dialektologii kak istoriko-lingvisticheskoj discipliny vo II polovine XVIII – I polovine XX vv. [Formation of East Slavic dialectology as a historical and linguistic discipline in the 2nd half of the 18th - 1st half of the 20th centuries]*. Nauchnaya monografiya. Bryansk: RIO BGU [in Russian]. 4. **Otkupshnikov, Yu. V.** (2001). *Ocherki po e'timologii [Etymology essays]*. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian]. 5. **Trubachev, O. N.** (1963). *E'timologicheskij slovar' slavyanskix yazykov (Praslavyanskij leksicheskij fond). Prospekt. Probnye stat'i [Etymological Dictionary of Slavic Languages (Proto-Slavic Lexical Fund). Prospectus. Trial Articles]*.

Moskva [in Russian]. 6. **Trubachev**, O. N. (Ed.) (1983). *Etimologičeskij slovar' slavyanskix yazykov: Praslavyanskij leksičeskij fond [Etymological Dictionary of Slavic Languages (Proto-Slavic Lexical Fund)]*. Vol. 10. Moskva: Nauka, IRYa RAN [in Russian]. 7. **Filin**, F. P. (1963). O sostavlenii dialektologičeskix slovarěj slavyanskix yazykov [On the compilation of dialectological dictionaries of Slavic languages]. In *Slavyanskoe yazykoznanie. V Mezhdunarodnyj s'ezd slavistov* (Sofiya, sentyabr' 1963 g.). Moskva [in Russian]. 8. **Shelepova**, L. I. (2012). Dialektnoe slovoobrazovanie i e'timologija russkogo slova [Dialect word formation and etymology of the Russian word]. *Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta* [in Russian]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/dialektnoe-slovoobrazovanie-i-etimologija-russkogo-slova>. 9. **Bezljaj**, F. (1995). *Etimoloski slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. Kn. III. P–S. 10. **Machek** V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: ČSAV.